

Anta TRUMPA

LU Latviešu valodas institūts

LITUĀNISMS ĢĒRBT UN TĀ SEMANTIKA LATVIEŠU VALODAS 17. GADSIMTA TEKSTOS

Lithuanian loanword *ģērbt* and its semantics in the 17th century Latvian texts

Anotācija. Rakstā raksturots aizguvuma *ģērbt* un tā atvasinājumu lietojums latviešu 17. gadsimta tekstos, mēģinot noteikt, kuras šo vārdu nozīmes ir senākas, kuras ir attīstījušās vēlāk, kāds ir bijis aizguvuma izplatības ceļš.

Vārds *ģērbt* un tā atvasinājumi latviešu rakstu valodā sākti lietot 17. gadsimta trīsdesmitajos gados līdz ar Zemgales mācītāja Georga Manceļa tulkotajiem un oriģinālajiem darbiem. Agrīnajos latviskajos kristīgo tekstu tulkojumos, kuru autori ir Rīgā un Vidzemē dzimuši un strādājuši mācītāji, atbilstošajā vietā ir sastopams vārds *aptērbt*. Acīmredzot Rīgā un Vidzemē atšķirībā no Zemgales vārds *ģērbt* līdz G. Manceļa tekstiem nav bijis pazīstams. Palielinoties G. Manceļa ietekmei latviešu rakstu valodā, strauji izplatījies arī vārda *ģērbt* un tā atvasinājumu lietojums. Salīdzinot liela atvasinājumu skaits acīmredzot liecina par to, ka vārds *ģērbt* varētu būt latviešu valodā (tās zemgaliskajās izloksnēs) ieviesies jau kādu laiku pirms 17. gadsimta.

17. gadsimta tekstos *ģērbt* un tā atvasinājumi ir fiksēti ar četrām nozīmēm – 1. ‘veidot, iekārtot; kopt’, 2. ‘ģērbt; apgādāt ar apģērbu’, 3. ‘izrotāt, padarīt skaistu’, 4. ‘sist, kult’ (šī nozīme, visticamāk, ir kļūda K. Fīrekeras manuskriptā), no kurām pirmās trīs daļēji sakrīt ar lietuviešu valodas vārda *geřbti* vārdnīcās fiksētajām nozīmēm, kas acīmredzot apstiprina vārda *ģērbt* lietuvisko cilmi.

Visas šīs nozīmes 17. gadsimta tekstos pirmo reizi ir fiksētas gandrīz vienlaicīgi, tiesa, to lietošanas ilgums ir atšķirīgs: nozīme ‘veidot, kopt’ atrodama tikai 17. gadsimta tekstos, nozīme ‘izrotāt’ ir bijusi pazīstama līdz 20. gadsimta sākumam, tomēr mūsdienās vārdu šādā nozīmē vairs nelieto, savukārt nozīme ‘tērbt’ ir dominējošā nozīme līdz pat mūsdienām.

Atslēgvārdi: 17. gadsimta latviešu teksti; lituānismi; semantika; Georgs Mancelis.

Abstract. This article describes the usage of the Lithuanian loanword *ģērbt* and its derivatives in the 17th century Latvian texts with the aim to find out which meanings of these words are older and which are more recent developments, and what their routes of distribution have been.

The word *ģērbt* and its derivatives appeared in written Latvian in the 1630s with the works authored and translated by Georg Mancelius, the Baltic German clergyman living in Zemgale. In the earlier religious texts in Latvian written by clergymen living in Riga and Vidzeme, an equivalent *aptērpt* was used. Obviously, in Riga and Vidzeme, unlike in Zemgale, the word *ģērbt* was not known until it was used by G. Mancelius. As his influence on the written Latvian language grew, the usage of *ģērbt* and its derivatives increased rapidly. The relatively large number of derivatives possibly shows that the word had been in use in Latvian (namely, in its subdialects spoken in Zemgale) already for some time before the 17th century.

In the 17th century texts, the word *ģērbt* and its derivatives have been assigned four main meanings – 1. ‘to create, to cultivate’, 2. ‘to dress, to clothe’, 3. ‘to decorate, to make pretty’, 4. ‘to beat’ (this meaning, most probably, was an error in the manuscript by Christoph Fürecker). The first three meanings partly coincide with those of the Lithuanian word *geřbti*, which obviously confirms the Lithuanian origin of *ģērbt*.

The first instances of the usage of *ģērbt* with these meanings appear almost simultaneously, while their duration of usage has been varied. The meaning ‘to create, to cultivate’ can be found only in the 17th century texts; the meaning ‘to decorate’ was known until the beginning of the 20th century but nowadays is not used anymore, while the meaning ‘tērpt’ still dominates to this day.

Keywords: 17th century Latvian texts; Lithuanian loanwords; semantics; Georg Mancelius.

1. Ievads¹

Formāli latviešu valodas vārds *ģērbt* atgādina aizguvumu, jo parasti skaņas *ģ* un *ķ* vārda sākumā raksturīgas ģermānismiem (piemēram, *ģeķis* ‘mulķis, nelga’, *ģērēt* ‘miecēt’), lituānismiem (piemēram, *ģimene*, *ģīmis* ‘seja’, *ģints*) un aizguvumiem no Baltijas somu valodām (piemēram, *ķemeris* ‘liels urbis’). Jānis Endzelīns uzskatījis, ka formas ar *ķ* un *ģ* var būt pārņemtas “no leišu valodas vai kāda cita (tagad izmiruša) baltu dialekta” (Endzelīns 1951, 187), tomēr zinātnieks uzsvēris: “Daži tādi vārdi var būt īsti latviski, proti tādi, kur *k*, *g* ieradušies palatālu patskaņu priekšā tikai pēc tam, kad bija jau radušies *c*, *dz*”, kā piemēru minot latviešu *ķeiris* ‘kreilis’ (Endzelīns 1951, 186).

2019. gadā iznākušajā kolektīvajā monogrāfijā “Latvija: kultūru migrācija” latviešu un lietuviešu valodas kontaktiem veltītajā nodaļā tās autore Laimute Balode un Vilma Šaudiņa kā vienu no lituānismu noteikšanas fonētiskajiem

¹ Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas projekta “Latviešu valoda” (Nr. VPP-IZM-2018/2-0002) ietvaros.

kritērijiem min mīksto līdzskaņu *ġ*, *ķ* saglabāšanu pirms priekšējās rindas patskaņiem, piemēram, *ġiedrs* ‘skaidrs (par laiku)’, *ġirkilis* ‘akmeņkalis’ Prodē (ME 1, 699), *ķeķe* ‘ķekars, čemurs’ (Balode, Šaudiņa 2019, 320)². Autores gan uzsver: “Bieži lituānismus var sajaukt ar iespējamiem aizguvumiem no senās kuršu vai zemgaļu valodas” (Balode, Šaudiņa 2019, 319), tostarp aizrādot, ka pirms priekšējās rindas patskaņiem saglabātie *ġ*, *ķ* “varētu liecināt arī par zemgaļu valodas pēdām” un atgādinot, ka pētnieku vidū nav vienota uzskata par mīksto līdzskaņu likteni zemgaļu valodā (Balode, Šaudiņa 2019, 320).

Nav vienota uzskata arī par latviešu vārda *ġērbt* cilmi. Kārļa Milēnbaha “Latviešu valodas vārdnīcā” izteikts pieņēmums, ka blakus mantotam tās pašas saknes vārdam *gārbāt* ar nozīmi 2. ‘kopt, aprūpēt’ (ME 1, 618) verbs *ġērbt* varētu būt aizguvums no lietuviešu valodas (ME 1, 698). Arī lietuviešu valodnieks Alģirds Sabaļausks savā 1966. gada pētījumā par lituānismiem latviešu valodā minējis vārdu *ġērbt* kā senu lituānismu, kurš fiksēts jau 1638. gada Georga Manceļa vārdnīcā, Ernsta Glika latviešu Bībeles tulkojumā un latviešu tautasdziesmās (Sabaliauskas 1966, 107). Tāpat Daina Zemzare, raksturojot seno vārdnīcu vārdu krājumu, vārdu *ġērbt*, ietvertu G. Manceļa vārdnīcā, minējusi kā jau 17. gadsimtā fiksētu “aizguvumu no lietuvju valodas” (Zemzare 1961, 413). Šo uzskatu nenoliedz arī poļu valodnieks Voicehs Smočinskis, gan precizējot, ka latviešu *ġērbt* ir aizgūts no lietuviešu valodas žemaišu dialekta: “zapożyczeniem z dialektu żmudzkiego jest łot. *ġērbt*, *-bju*, *-bu* ‘dogłądać, ubierać, stroić’” (Smoczyński 2021, 430).

Konstantīns Karulis savā “Latviešu valodas etimoloģijas vārdnīcā” vārdu *ġērbt* uzskata nevis par aizguvumu, bet par senu mantotu vārdu, skaņu *ġ* vārda sākumā sagaidāmā *dz* vietā skaidrojot, kā nākušu no “senākām Zemgales izloksnēm” (Karulis 1992 1, 329–331). Par mantotu vārdu latviešu *ġērbt* kopā ar radniecīgajiem senprūšu *gerbt* ‘runāt’, lietuviešu *geĩbti* ‘godāt, vērtēt, tīrīt, spodrināt, uzpost, pieskatīt, priecāties’ u. c. savā prūšu valodas vārdnīcā ir uzskatījis arī krievu valodnieks Vladimirs Toporovs (Toporov PJ E–N, 217). Somu valodnieks Valentīns Kiparskis 1939. gada rakstu krājumā “Ceļi” ir pieļāvis, ka latviešu *ġērbt* ir ģermānisms, kas cieši saistīts ar latviešu vārdu *ġērbkambaris*, kas savukārt aizgūts no vācu *Gärbekammer* (Kiparskis 1939, 367–368), tomēr šāds uzskats starp etimologiem nav populārs.

² Tiesa, rakstā analizējamo latviešu valodas vārdu *ġērbt* L. Balode un V. Šaudiņa pie literārās valodas aizguvumiem lituānismiem nav minējušas.

Apkopojot pētnieku viedokļus, jāsecina, ka vārds *ġērbt* latviešu valodā, visticamāk, ir ienācis no lietuviešu valodas, precīzāk, tās žemaišu dialekta, iespējams, caur latviešu valodas zemgaliskajām izloksnēm.

Šī raksta uzdevums ir raksturot aizguvuma *ġērbt* un tā atvasinājumu lietojumu latviešu 17. gadsimta tekstos, mēģinot noteikt, kuras šo vārdu nozīmes ir senākas, kuras ir attīstījušās vēlāk; nedaudz aplūkot arī sinonīmā verba *tērbt* lietojumu 16. un 17. gadsimta tekstos un, balstoties uz šiem faktiem, rast apstiprinājumu vai noliegumu versijai par aizguvuma ienākšanas ceļu. Pētījumam izmantots “Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas” (LVVV) šķirklis *ġērbt* (un tā atvasinājumu šķirklī) un “Latviešu valodas seno tekstu korpusa” dati. Lai labāk izprastu seno nozīmju lietojumu, kur nepieciešams, sniegts salīdzinājums ar tulkojuma oriģinālu vai citiem Bībeles tulkojumiem (HIB, Luther 1545, Bībele 1965, Bībele 2012), tādējādi šis pētījums ir būtisks arī pašai LVVV, jo precizē un papildina tajā esošos datus.

1. Vārda *ġērbt* nozīmes 17. gadsimta tekstos

Rakstā secīgi tiks aplūkotas četras “Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā” izšķirtās vārda *ġērbt* nozīmes: 1. ‘veidot, iekārtot; kopt’, 2. ‘ġērbt; apgādāt ar apģērbu, arī *pārn.* (piem., par puķēm, putniem)’, 3. ‘izrotāt, padarīt skaistu’, 4. ‘sist, kult (?)’ (LVVV).

1.1. ‘Veidot, iekārtot; kopt’

Trīs no vārda *ġērbt* 17. gadsimta³ tekstos lietotajām nozīmēm, tajā skaitā arī mūsdienās zināmā nozīme ‘tērbt’ pirmoreiz fiksētas gandrīz vienlaicīgi – G. Mancela 1637. gada Sālamana sakāmvārdu tulkojumā un tā paša autora 1638. gada vārdnīcā “Lettus”. Kā senākā ir fiksēta no mūsdienām atšķirīgā nozīme⁴ ‘veidot, iekārtot; kopt’, ar šādu semantiku 1. reizi vārds lietots Sālamana sakāmvārdos 1637. gadā: *Darri darridams ara tawu darrbu / vnd ftrahda vs tawu Tierumu / pehtz gherb tawu Nammu.* (Manc1637_Sal, 80₂₃). Salīdzinājumam 1545. gada Mārtiņa Lutera Bībeles vācu tulkojumā: *Darnach bawe dein haus* (Luther 1545, Sprüche 24: 27), kur vācu *bauen* šeit burtiski ‘būvēt, iekārtot, veidot’. Vēl skaidrāk šī nozīme redzama piemērā no Ernsta Glikas Vecās Derības tulkojuma 17. gadsimta beigās: *Un DEews tas KUNGS ņehme to Zilweku un eelikke to Eedenes Dahrfâ/ ka tam to bij ġehrbt un fargaht.* (VD1689_94, 1Moz, 2:15), mūsdienu Bībelē šajā vietā: *Un Kungs Dievs ņēma*

³ 16. gadsimta tekstos vārds *ġērbt* nav lietots.

⁴ LVVV nozīmes tiek numurētas pēc hronoloģiskā principa, proti 1. nozīme ir vissenākā tekstos fiksētā nozīme.

cilvēku un iemitināja Ēdenes dārzā, lai viņš to sargā un apstrādā. (Bībele 2012, 9). Salīdzinājumam M. Lutera 1545. gada vāciskajā tulkojumā šī vieta skan: *VND Gott der HERR nam den Menschen vnd satzt jn in den garten Eden / das er jn **bawet** vnd bewaret* (Luther 1545, Genesis 2: 15). Nozīme ‘veidot, kopt’ vārdam *gērbt* tekstos lietota līdz 17. gadsimta beigām, tiesa, šādu lietojumu nav daudz.

Ar līdzīgu semantiku lietots atvasinājums *izgērbt*, kam kā otrā senākā nozīme bija ‘izkopt, sakopt, uzlabot’, un arī šāds lietojums ir sastopams tikai 17. gadsimta tekstos, sākot no G. Mancela sprediķu grāmatām: *Mann tha noteek ar mannu Wallftu Bafnizà / ka warrātu ghadditeeb dafcham ar fawu Tierumu / kad Wings fchkeetaß to labbe **iß=ghehrbis** unnd ap=ftrahdajis..* (Manc1654_LP1, 201₂₆) un beidzot ar 1685. gada Kurzemes rokasgrāmatu: *Behrnus usaudfinaht/ in Pili **isgēhrbt**/ padarra muhfchigu Peeminnefchanu/ bet weena gohdiga Seewa wairak nekà tee abbi diwi.* (VLH1685_Syr, 62A₁₅). Bībeles mūsdienu latviešu tulkojumā šī vieta no Sīraha gudrības grāmatas nav ietverta, bet M. Lutera 1545. gada vācu tulkojumā atbilstošais teikums skan: *KJnder zeugen vnd Stad **bessern** / machet ein ewig Gedechtnis / Aber ein ehrlichs Weib / mehr denn die alle beide* (Luther 1545, Jesus Sirach 41: 19). Vācu *bessern* šeit: ‘uzlabot, pilnveidot’.

Kā jau minēts, 17. gadsimta teksti tā arī paliek vienīgie, kuros vārdiem *gērbt* un *izgērbt* fiksēta nozīme ‘kopt’ un ‘izkopt, sakopt’. Ne seno tekstu korpusā ievietotajos tekstos, ne vēlāko gadsimtu vārdnīcās šāda nozīme vairs neparādās.

Šī ir viena no nozīmēm, kas daļēji sakrīt ar kādu no vārdnīcā “Lietuvių kalbos žodynas” ietvertajām lietuviešu valodas vārda *gērbti* nozīmēm, proti, ‘4. tr. valyti, švarinti, ruošti; tvarkyti, slaugyti, prižiūrėti [tīrīt, gatavot; kārtot, kopt, pieskatīt]’ (LKŽ 3, 248, 249) ar piemēriem no žemaišu dialekta pārstāvju Simona Daukanta un Jona Balvočus–Geruša darbiem, kā arī Antana Juškas vārdnīcas.

1.2. ‘Gērbt’

1638. gada vārdnīcā “Lettus” vārdam *gērbt* dotas divas nozīmes, kas “Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas” šķīrkli ietvertas kā 2. un 3. nozīme, proti, mūsdienās pazīstamā ‘gērbt; apgādāt ar apgērbu, arī *pārn.* (piem., par puķēm, putniem)’: *kleiden/ bekleiden/ tehrt/ gehrbt/ aptehrt.* (Manc1638_L, 103A₁₂) un mūsdienu literārajā valodā mazāk dzirdētā – ‘izrotāt, padarīt skaistu’: *fchmücken/ **gherbt**/ ißgherbt.* (Manc1638_L, 159B₁).

Atšķirībā no pamatvārda *ģērbt*, kas ar mūsdienu nozīmi 1. reizi fiksēts pat nedaudz vēlāk nekā ar nozīmi ‘veidot, kopt’, atvasinājums *apģērbt* jau kopš 1. minējuma 1631. gada G. Manceļa darbā “Lettische vade mecum” ir lietots mūsdienu nozīmē: *Es facku jums / ka arridfan Salomons wiffa fawà Ghohdibà nhe gir tha apghārbtz biyis / ka weens no teems paffcheems.* (Manc1631_LVM, 174₁₇). Ar ģērbšanos saistīta arī vārda *pārgērbties* semantika, piemēram, Kristofora Fīrekera vārdnīcas manuskriptā: *wiņfch diwi reis deenâ sawadas drehbēs ģēhrbjahs, pahrgēhrbjahs, Er verkleidet sich des Tages zweymahl.* (Fuer1650_70_1ms, 59₁₈). Šis no mūsdienu viedokļa īpatnējais teikums acīmredzot būtu jāsaprot: ‘Viņš divreiz dienā pārgērbj citas drēbes’.

Ar apģērbu saistīta nozīme ‘apģērbs, drēbes’ ir arī Glika Vecās Derības tulkojumā ietvertajam atvasinājumam *ģērbums*⁵: *Un redfi/ weena Seewa fastappe wiņņam Maukas Ģērbumâ/ un ar * wiltigu Sirdi.* (VD1689_94, Sak, 7:10). Šis teikums 1965. gada Bībeles tulkojumā skan: *Un raugi, viņa priekšā parādās sieva greznā netikles tērpā, viltīga savā sirdī..* (Bībele 1965).

Ar apģērbu, ģērbšanos saistīta nozīme ir arī 1685. gada perikopju krājumā lietotajam atvasinājumam *apģērbšana*: *In kapehz fudajtees juhs pehz Apģēhrbfchanas?* (VLH1685, 75₁₉).

Izpētot vēlāku gadsimtu vārdnīcu dotumus, jāsaka, ka vārdam *ģērbt* tieši nozīme ‘tērt, ģērbt’ kā galvenā ir bijusi cauri gadsimtiem līdz pat mūsdienām, piemēram, G. F. Stendera vārdnīcā: *ģērbt kleiden* (Stender 1789, 70), Karla Kristiana Ulmaņa vārdnīcā *Ģēhrbt. kleiden; anziehen (ein Kleidungsstück)* (Ullmann 1872, 73).

Ciešā saistībā ar nozīmi ‘tērt, uzvilkt apģērbu’ 17. gadsimta reliģiskajos tekstos diezgan izplatīta ir bijusi virkne dažādu pārnesto nozīmju, kādas mūsdienās vairs īsti netiek lietotas. Tā, piemēram, vārds *ģērbt* frazeoloģiskā lietojumā *ar taisnības drānām ģērbt* ar nozīmi ‘padarīt kādu godīgu, taisnīgu’: *Tu Awots wiffa Labbuma / Kas mann’ ar Taifnibs Drahnahm ģēhrbj.* (LGL1685_V5, 324₂₁), tāpat pārnestā nozīmē lietots vārds *ģērbties*: *In ģēhrbjatees jaunâ Zilwekâ / kas pehz Deewa raddihts eekfch Taifnibas in pateefas Swehtibas.* (VLH1685, 79₂₃).

⁵ Senajos tekstos vārdam *ģērbums* nav fiksēta dialektālā nozīme ‘plēsums’, kas atklājas vietvārdos (pļavu, mežu un māju nosaukumus) galvenokārt šaurā joslā cauri Kurzemei no Ezeres pašā Lietuvas pierobežā līdz Upesgrīvai Rīgas jūras līča krastā, bet nedaudz arī citos Latvijas reģionos – Vidzemē un Sēlijā. Vietvārdu ar *ģērbums* izplatība pētīta, balstoties uz Latvijas vietvārdu vārdnīcas kartotēku (LVVK).

Arī vārds *ieģērbties* 1685. gada Kurzemes garīgo dziesmu krājumā lietots ar nozīmi ‘piešķirt sev kaut kādu veidolu; iemiesoties’: *Tu muhfa’s Meef in Affinis Bes Grehkeem egehrbees/ In nahzi pee mums nabbageem/ Weens fwehts in taiŋnajs Behrns.* (LGL1685_K1, 19₂₁).

Ar pārnesto nozīmi ‘piešķirt dzīvai būtnei, parasti cilvēkam, kādu stāvokli, īpašību, pazīmi, piem., spēku, kaunu, negodu, pestīšanu’ ir lietots arī vārds *apģērbt*: *..bet paleezeet juhs eekfch Jeruhfalemes Pilsfata/ kamehr juhs tohpht apģērbti ar Spehku no augftibas.* (JT1685, Lk, 24:49).

Ar līdzīgu nozīmi ir lietots arī refleksīvais verbs *apģērbties*, kā tas redzams, piemēram, 1631. gada Manceļa garīgajās dziesmās: *Tas fwahtz Gharrs no Däbbäffu nahk / Ar Ballofcha Czhyim apgherbees..* (Manc1631_LGL, 309₂₇). Salīdzinājumam 16. gadsimtā un 17. gadsimta sākumā, proti, 1587. gada nevācu psalmos un 1615. gada psalmu grāmatā šajā vietā lietots vārds *apterpts*: *Tas fweetz Gars no Debbeffe näck / Exkan Ballode ßime apteerptz* (UP1587, K3A₁₀) un *Tas fweetz Gars no Debbeffe näck / Exkan Ballode ßime apterptz..* (Ps1615, 123₁₄). Acīmredzot šajā psalmā vārdu *apģērbies* ir ieviesis tieši G. Mancelis 1631. gadā.

Tiesa, šis un iepriekš minētie metaforiskie lietojumi mazāk liecina par 17. gadsimta latviešu valodas īpatnībām, drīzāk par Bībeles metaforisko izteiksmi kopumā, jo līdzīgs lietojums, tiesa, nevis vārdam *apģērbt*, bet *ietērpt*, ir arī mūsdienu Bībeles tulkojumā: *Bet jūs palieciēt pilsētā, līdz tapsiet ietērpti spēkā no augšienes.* (Bībele 2012, 2318).

Arī nozīme ‘ģērbt’ daļēji sakrīt ar lietuviešu *geřbti* semantiku: ‘3. tr. vilkti, puošti, taisyti [ģērbt, vilkt mugurā, izgreznot]’. Šī, tāpat kā nozīme ‘kopt’, nav lietuviešu vārda *geřbti* visizplatītākā, kopvalodā lietotā nozīme. Piemēri šādam lietojumam LKŽ doti no Nedzingas Varēnas rajonā (Dzūkijā) un no lietuviešu rakstnieka Vaižganta rakstiem (Vaižgants dzimis Svēdasu pagastā, proti Aukštaitijā) (LKŽ 3, 248).

1.3. ‘Izrotāt, padarīt skaistu’

“Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā” kā 3. vārda *ģērbt* nozīme ir ietverta 1638. gada vārdnīcā *Lettus* 1. reizi publicētā nozīme ‘izrotāt, padarīt skaistu’: *fchmücken/ gherbt/ ißgherbt.* (Manc1638_L, 159B₁), tā minēta arī K. Fīrekerā vārdnīcā: *Gehrbt, kleiden putzen, rüsten, räumen* (Fuer1650_70_2ms, 129₂). Tiesa, 17. gadsimta tekstos nozīme ‘izrotāt, padarīt skaistu’ populārāka ir tieši atvasinājumos un, pirmām kārtām, vārdos *izģērbt* un *izģērbties*. Vārds *izģērbt* ar šādu no mūsdienu viedokļa neparastu nozīmi ‘izrotāt’ ir izmantots jau 1637. gadā izdotajā Georga Manceļa Sālamana sakāmvārdu tulkojumā: *Eß*

äβmu fawu Ghultu krahβne **iβ=ghehrbuffi** / ar raibeems Deckehms no Egypteṛo Semmes. (Manc1637_Sal, 22₄). Lai gan mūsdienu tulkojumā šajā vietā nav vārda 'izrotāt': *Seḡenēm sasedzu savas cisas, košiem Ēḡiptes liniem..* (Bībele 2012, 1073), tomēr šī nozīme ir izsecināma no konteksta un to var attiecīgajā vietā skaidri redzēt M. Lutera Bībeles 1545. gada vāciskajā tulkojumā: *Ich habe mein Bett schön **geschmückt** mit bunten Teppichen aus Ägypten.* (Luther 1545, Sprüche 7: 16). Visticamāk, šajā gadījumā G. Mancelis tieši no M. Lutera tulkojuma ir ietekmējies, tulkodams latviski, jo senebreju oriģinālā, tāpat kā Bībeles mūsdienu latviešu tulkojuma tekstā, nav minēta izrotāšana vai izskaistināšana, bet apsegšana: burtiskā tulkojumā no senebreju valodas šī Vecās Derības vieta skan 'es apsedzu savu gultu' (HIB).

Arī nozīme 'izrotāt' 17. gadsimta tekstos var būt metaforiska, piemēram: *Kas zaur to Rauda=Eeleiju ftaiga/ un turr to pafchu par * awokfnaiņu Semmi/ ir tee Mahzitaji tohp ar Swehtifchanahm **isḡehrbti**.* (VD1689_94, Ps, 84:7). Kā izrādās, arī šeit, visticamāk, tulkojumam ir izmantots Bībeles vāciskais tulkojums, jo Lutera Bībeles 1545. gada tulkojumā šajā vietā ir: *und die Lehrer werden mit viel Segen **geschmückt*** (Luther 1545, Ps. 84: 6) atšķirībā no Bībeles mūsdienu latviskā tulkojuma, kas ir drīzāk aprakstošs: *Kad tie nāk cauri Balzamkoku ielejai, tā izverd avotus, to svētībā ietin lītavas.* (Bībele 2012, 991).

Arī refleksīvajai formai *izḡērbties* 17. gadsimta latviešu tekstos kā viena no nozīmēm ir 'rotāties, greznoties': *itt kà weens Bruhdgans ar Preefteṛu Glihtumu **isḡehrbjahs** / un kà weena Bruhte ar fawu fkaiftu Apḡehrbu isḡefnojahs.* (VD1689_94, Jes, 61:10). Šeit atkal nepieciešams salīdzinājums ar M. Lutera Bībeles tulkojumu: *wie einen Bräutigam, mit priesterlichem Schmuck **geziert**.* (Luther 1545, Jes. 61: 10).

Runājot par vārdiem *izḡērbt* un *izḡērbties*, jāpiemin, ka 17. gadsimtā tie mūsdienu nozīmē 'novilkta apḡērbu' nav lietoti vispār. Vēlāko gadsimtu vārdnīcās ne visās ir ietverti atvasinājumi, tomēr 1789. gada G. F. Stendera latviešu-vācu vārdnīcā vārdam *isḡehrbt* dota gan mūsdienu nozīme 'auskleiden', gan 17. gadsimta reliģiskajiem tekstiem raksturīgā 'putzen, zieren', proti, 'uzposties, rotāties, greznoties' (Stender 1789, 70).

Lai gan 19. gadsimta vārdnīcas, piemēram, K. K. Ulmaņa un Krišjāņa Valdemāra vārdnīca, vairs ne vārdam *ḡērbt* ne tā atvasinājumiem nozīmi 'rotāt, rotāties' neuzrāda, tomēr 19. gadsimta vidus periodikā reizēm vārds *izḡērbies* ir lietots ar nozīmi 'uzposties, greznoties (par apḡērbu)', piemēram, *..faltôs mundeerīnōs **isḡehrbufchees** nogahje fchim augftam ḡeneralam parahditees..* (LA, Nr.14, 01.04.1854). Arī Milēnbaha-Endzelīna vārdnīcā vārdam *izḡērbt*

un *izgērbties* šī nozīme ir minēta, citējot 19. gadsimta beigu un divdesmitā gadsimta literatūru, tiesa, atšķirībā no 17. gadsimta, šo vārdu tiešām pamatā attiecinot uz apģērbu: *izgērbt*, n, schmücken, ausstaffieren: *lēpni izgērbta meitene* A. XXI, 699.; Refl. – *tiēs*, 2) sich aufstaffieren: *grežni, lēpni viņi bija izgērbušies* (ME 1, 743). Mūsdienās tomēr arī šī nozīme tiek uzskatīta par novecojušu.

Arī nozīme ‘greznot’ vieno latviešu *gērbt* 17. gadsimta lietojumu ar jau iepriekšējā apkašnodalā citēto lietuviešu valodas *gērbti* LKŽ 3. nozīmi.

1.4. ‘Sist, kult’

Visbeidzot, runājot par vārda *gērbt* 4. nozīmi “Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā”, kā kļūda laikam jāuztver K. Fīrekerā vārdnīcas manuskriptos ietvertā nozīme ‘sist, kult’, kas ir diezgan neskaidra un atvasinājumos arī nav redzama: *Us pohlisku kult, saus mannems kult, gehrbt. Auff Polsch mit habucken prügel, den habuck geben* (Fuer1650_70_1ms, 111₈). Tā šobrīd ir fiksēta tikai K. Fīrekerā vārdnīcas manuskriptos. Arī lietuviešu valodas vārdam *gērbti* šādas nozīmes nav pazīstamas.

2. Vārds *tērt* un tā atvasinājumi latviešu senajos tekstos

Agrīnajos latviešu tekstos, proti, 16. gadsimta un 17. gadsimta sākuma latviešu tekstos (līdz 1631. gadam) ne vārds *gērbt*, ne tā atvasinājumi nav minēti. Šā perioda darbos (EvEp1587, EvEp1615, Ps1615, Elg1621_GCG) attiecīgajās vietās ar nozīmi ‘apģērbt’ sastopams vienīgi verbs *aptērt*. Piemēram, 1615. gada psalmu krājumā: *Ka tu mums ka wens baggacz vnde taifnis Dews / Barroy vnd apterpe touwe nabbagus bernes* (Ps1615, 193₂₀) un Georga Elgera 1621. gada dziesmu krājumā “Geistliche Catholische Gasänge..”: *Wēns weyklus vnd fskayders kōks tas ir Aptārpts ar kōninie purpur tyr / Par wyffems tas ir yzrādžāts* (Elg1621_GCG, 56₁₃).

Pēteris Vanags ir izpētījis, ka pirmās garīgās dziesmas latviešu valodā, visticamāk, iztulkotas jau 16. gadsimta pirmajā pusē Rīgā, balstoties uz Rīgas vācu dziesmu grāmatām, un šo tulkojumu autori bijuši Rīgas latviešu draudžu mācītāji, savukārt 1615. gada dziesmu grāmatā “ietilpināts viss Rīgas latviešu draudzes dziesmu klāsts, kas tulkots 16. gadsimta laikā un 17. gadsimta sākumā” (Vanags 2000, 20, 43; 2013, 203). E. Blese uzskatījis, ka latviešu rakstu valodas pirmsākumi meklējami tieši Rīgā (Blese 1925, 194). G. Elgers ir dzimis Valmierā, kā katoļu priesteris kalpojis daudzviet, tajā skaitā arī Rīgā un Cēsīs.

Sākot no 1631. gada, kad G. Manceļa darbā “Vade mecum” (Manc1631_LVM) 1. reizi ir fiksēts vārds *apģērbt*, līdz pat mūsdienām vārdi *tērt* un *gērbt*

un to atvasinājumi ir paralēli lietoti kā sinonīmi, tiesa, lietojums skaita ziņā nav vienmērīgs, tā, piemēram, E. Glika Jaunās Derības latviskajā tulkojumā sastopami 6 atvasinājumi ar sakni *tērp-* un 202 vārda *ģērbt* un tā atvasinājumu lietojumi (JT1685). Līdz ar G. Manceļa tulkojumiem un oriģinālajiem darbiem sākas plaša vārda *ģērbt* un tā atvasinājumu izplatība latviešu rakstu valodā.

Tiesa, ir avoti, kuros arī 17. gadsimta otrajā pusē ir lietoti tikai vārdi ar *tērp-* un nav lietojumu ar *ģērb-*, piemēram Jāņa Reitera “Eine Übersetzungs Probe..” (Reit1675_UeP). Kā zināms, J. Reitera tulkojums ir bijis oriģināls, viņš maz ietekmējies no iepriekšējiem tulkojumiem, tajā skaitā no G. Manceļa tekstiem (Karulis 1986, 111), kuros *ģērbt* un tā atvasinājumi bieži sastopami, un to nav izmantojuši arī vēlākie Bībeles tulkotāji, piemēram, E. Gliks (Kazakēnaitē 2019, 174). Tajās vietās, kur Glika Jaunās Derības tulkojumā ir *apģērbt*, J. Reiters ir lietojis vārdu *aptērpt: Bätt äß fakku iumß / ka nā Salmaniß eekfch wißa fawa Goda taa aptärptz irr biyß kaa weena no fchaam* (Reit1675_UeP, 18. lpp., 13). E. Glika tulkojumā šajā vietā: *Tomehr fakku es jums/ ka ir Salamans wiffâ fawâ Gohdibâ tà newa apģehrbs bijis/ ka weena no tahm* (JT1685, Mt, 6:29).⁶ Turklāt Reiters ir dzimis un audzis Rīgā, ilgstoši strādājis Raunā, proti, Vidzemē (Karulis 1986, 115, 116).

Tā kā pirmo garīgo dziesmu tulkotāji (tajā skaitā G. Elgers) un Bībeles fragmenta tulkotājs J. Reiters bija dzimuši vai strādājuši Rīgā vai citur Vidzemē, tad gribētos izteikt pieņēmumu, ka vārdu *tērpt* un *ģērbt* lietojums sākotnēji ir bijis reģionāli nosacīts, proti, Rīgā un Vidzemē bijis pazīstams vārds *tērpt*, Zemgalē – *ģērbt*. Par to, ka vārds *ģērbt* varētu būt latviešu valodā ieviesies jau kādu laiku pirms 17. gadsimta, iespējams, liecina samērā liels atvasinājumu skaits šī gadsimta tekstos. Sākot ar Manceļa 1631. gada “Vade mecum” un citiem gadsimta 1. puses darbiem, bez pamatvārda *ģērbt* ir fiksēti vēl šādi atvasinājumi: *apģērbs*, *apģērbšana*, *apģērbties*, *ģērbties*, *ģērbums*, *ieģērbties*, *izģērbt*, *izģērbties*, *neapģērbties*, *neizģērbt*, *noģērbt*, *pāģērbties*. Kaut arī G. Mancelis ir dzimis Lietuvas pierobežā Mežmuižā un diezgan iespējama būtu tieša lietuviešu valodas ietekme viņa valodā (Bērziņš 1944, 8), tomēr, visticamāk, viņš ir rakstu valodā ieviesis jau Zemgalē agrāk nostiprinājušos un plašākā teritorijā lietotu lituānismu. Arī P. Vanags atzīst, ka liela daļa no

⁶ Arī K. Karulis vārdu pāri *aptērpt* un *apģērbt* minējis starp vārdiem, kuru lietojums ir atšķirīgs J. Reitera un E. Glika tulkojumā (Karulis 1986, 129), tiesa, Glika tulkojumā vārds *aptērpt* tomēr ir ticis lietots, tikai citās Bībeles vietās, piemēram, *To mehr tà ja mehs aptehrpti/ un ne tohpam plikki atrafti*. (JT1685, 2Kor, 5:3)

jaunajiem vārdiem, ar kuriem 17. gadsimta autori bagātina rakstu valodu, “tāpat ir pārņemta no sarunvalodas”, starp piemēriem minot arī *ġērbt*, *ġērbties*, *apġērb*s (Vanags 2013, 230).

1683. gadā, jau pēc G. Elgera nāves izdotajā vārdnīcā ir ietverti abu šo sinonīmo sakņu vārdi, piemēram, *Ar Baltems drebems apterpts* (Elger 1683, 12B) un *Es isgerbias es yfwelkas..* (Elger 1683, 671). G. Elgers noteikti bija pazīstams ar G. Manceļa un citiem reliģiskajiem 17. gadsimta vidus darbiem un arī ar G. Manceļa vārdnīcu, tādēļ nav brīnums, ka G. Elgera vārdnīcā blakus tās autoram kā vidzemniekam vairāk pazīstamajam verbam *tērt* tika ietverts G. Manceļa teksts un vārdnīcā lietotais vārds *ġērbt*.

Nobeigums

Vārds *ġērbt* un tā atvasinājumi latviešu rakstu valodā sākti lietot 17. gadsimta trīsdesmitajos gados līdz ar Zemgales mācītāja G. Manceļa tulkotajiem un oriģinālajiem darbiem. Agrīnajos latviskajos kristīgo tekstu tulkojumos, kuru autori ir Rīgā un Vidzemē dzimuši un strādājuši mācītāji, atbilstošajā vietā ir sastopams vārds *aptērt*. Acīmredzot Rīgā un Vidzemē atšķirībā no Zemgales vārds *ġērbt* līdz G. Manceļa tekstiem nav bijis pazīstams. Palielinoties G. Manceļa ietekmei latviešu rakstu valodā, strauji izplatījies arī vārda *ġērbt* un tā atvasinājumu lietojums. Salīdzinoši lielais atvasinājumu skaits acīmredzot liecina par to, ka vārds *ġērbt* varētu būt latviešu valodā (tās zemgaliskajās izloksnēs) ieviesies jau kādu laiku pirms 17. gadsimta.

17. gadsimta tekstos *ġērbt* un tā atvasinājumi ir fiksēti ar četrām nozīmēm – 1. ‘veidot, iekārtot; kopt’, 2. ‘ġērbt; apgādāt ar apġērbu, arī *pārn*. (piem., par puķēm, putniem)’, 3. ‘izrotāt, padarīt skaistu’, 4. ‘sist, kult (?)’, no kurām pirmās trīs daļēji sakrīt ar lietuviešu valodas vārda *geĩbti* LKŽ fiksētajām nozīmēm⁷, kas acīmredzot apstiprina vārda *ġērbt* lietuvisko cilmi.

Gandrīz visas nozīmes 17. gadsimta tekstos ir fiksētas vienlaicīgi, tiesa, to lietošanas ilgums ir atšķirīgs: nozīme ‘veidot, kopt’ atrodama tikai 17. gadsimta tekstos, nozīme ‘izrotāt’ ir bijusi pazīstama līdz 20. gadsimta sākumam, tomēr mūsdienās vārdu šādā nozīmē vairs nelieto, savukārt nozīme ‘tērt’ ir dominējošā nozīme līdz pat mūsdienām.

⁷ Ceturtā, K. Fīrekera vārdnīcas manuskriptos ietvertā nozīme, ir neskaidra un, vis-ticamāk, uzskatāma par kļūdu.

AVOTI UN LITERATŪRA

Balode, Laimute, Vilma Šaudiņa 2019, Latviešu un lietuviešu valodas kontakti, in Anita Rožkalne (red.), *Latvija: kultūru migrācija*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 316–344.

Bērziņš, Ludis 1944, Valoda un izteiksme Manceļa rakstos, *Izglītības Mēnešraksts* 1, 8–12.

Bībele 1965 – *Bībele. Vecās un Jaunās Derības Svētie Raksti*, Felikss Treijs, Kārlis Kundziņš (red.), London: British and Foreign Bible Society, 1965.

Bībele 2012 – *Bībele*, Rīga: Latvijas Bībeles biedrība, 2012.

Blese, Ernests 1925, Mūsu rakstniecības pirmo pieminekļu valoda, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 7, 183–194.

Elg1621_GCG – Georg Elger, *Geistliche Catholische Gesänge...*, Braunßberg: Gedruckt.. bey George Schönfels, 1621.

Elger, Georg 1683, *Dictionarium Polono-Latino-Lottaicum...*, Vilnae.

Endzelīns, Jānis 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

EvEp1587 – *Euangelia vnd Episteln...*, Königsperg: Gedruckt.. bey Georgen Osterbergern, 1587.

EvEp1615 – *Euangelia vnd Episteln...*, Riga: Gedruckt.. bey Nicolaus Mollin, 1615.

Fuer1650_70_1ms – Christopher Fürecker, *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, I manuskripts, 1650–1670, atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Fuer1650_70_2ms – Christopher Fürecker, *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, II manuskripts, 1650–1670, atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

HIB – *Hebrew Interlinear Bible* (OT), https://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Hebrew_Index.htm.

JT1685 – *Tas Jauns Testaments Muhsu Kunga Jesus Kristus...*, Riga: Gedruckt durch Johann Georg Wilcken, 1685.

Kazakėnaitė, Ernesta 2019, *XVI–XVII a. liuteronų latviškiųjū Biblijos fragmentų sąsajos su Glūcko Biblijos vertimu (1685–1694)*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

Karulis, Konstantīns 1986, *Jānis Reiters un viņa tulkojums*, Rīga: Liesma.

Karulis, Konstantīns 1992, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1–2, Rīga: Avots.

Kiparskis, Valentīns 1939, Etimoloģiski sikumi, *Ceļi* 9, 367–368.

LA – *Latweeschu Awises*, Sabiedriski politisks laikraksts, Jelgawa: Steffenhagen, 1822–1915.

LGL1685_K1 – *Lettische geistliche Lieder vnd Collecten...*, Mitau: Radetzky, 1685.

LGL1685_V5 – *Lettische Geistliche Lieder Und Psalmen...*, Riga: Georg Matth. Möller, 1685.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, 3–20, Vilnius: Mintis, Mokslas, Lietuvių kalbos institutas, 1941, 1956–2002; 2, Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1947.

Luther 1545 – *Erste vollständige Gesamtausgabe der Bibel: Biblia, das ist, die gantz Heilige Schrifft Deudsch*, Wittenberg: Hans Lufft, 1534, <http://www.zeno.org/Literatur/M/Luther,+Martin/Luther-Bibel+1545>.

LVVV – Everita, Andronova, Anna Frīdenberga, Renāte Siliņa-Piņķe, Anta Trumpa, Pēteris Vanags, *Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca (16.–17. gadsimts)*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2016–2020 (<https://tezaurs.lv/lvvv/>).

Manc1631_LGL – *Lettische Geistliche Lieder vnd Psalmen...*, Rīga: Gedruckt.. durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders, 1631.

Manc1631_LVM – Georgius Mancelius, *Lettisch Vade mecum.*, Gedruckt zu Riga durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders, 1631.

Manc1637_Sal – *Die Sprüche Salomonis...*, Rīga: Gedruckt durch vnd in verleg: Gerhard Schröders, 1637.

Manc1638_L – Georgius Mancelius, *Lettus, Das ist Wortbuch...*, Rīga: durch Gerhard Schröder, 1638.

Manc1654_LP1 – Georgius Mancelius, *Lettische Lang=gewünschte Postill...*, Rīga: Gedruckt und verlegt durch Gerhard Schröder, 1654.

ME – Kārlis Milēnbahs, *Latviešu valodas vārdnīca* 1–4 (redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns), Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.

Psl1615 – *Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge...*, Rīga: Gedruckt.. bey Nicolaus Mollin, 1615.

Reit1675_UeP – Johannes Reuter, *Eine Übersetzungsprobe...*, Rīga: Gedrucket durch Henrich Bessemessern, 1675.

Sabaliauskas, Algirdas 1966, Lietuvių kalbos leksikos raida, in Jonas Kruopas (red.), *Lietuvių kalbotyros klausimai* 8, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 5–141.

Smoczyński, Wojciech 2021, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>

Stender, Gotthard Friedrich 1789, *Lexikon* 1–2, Mitau: Steffenhagen.

Toporov PJ E–N – Vladimir Toporov, *Prusskij jazyk. Slovar' E–N*, Moskva: Nauka, 1979.

Ullmann, Carl Christian 1872, *Lettisch=deutsches Wörterbuch*, Rīga: Verlag von H. Brutzer & Co.

UP1587 – *Vndeutsche PSalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge...*, Kēnigsberga: G. Osterbergers, 1587.

Vanags, Pēteris 2000, *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs. – 17. gs. sākuma) latviešu teksti*, Rīga: Mantojums; Stokholma: Memento.

Vanags, Pēteris 2013, Latviešu rakstu valodas izveide un attīstība 16.–18. gadsimtā, in Andrejs Veisbergs (red.), *Latviešu valoda*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 201–240.

VD1689_94 – *Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrs...*, Riga: Gedruckt bey Johann Georg Wilcken, 1689 [faktiski: 1694].

VLH1685 – *Vermehretes Lettisches Hand=Buch...*, Mitau: George Radetzky, 1685.

VLH1685_Syr – *Das Hauß=Zucht=und Lehr=Buch Jesus Syrachs...*, Mitau: George Radetzky, 1685.

LVVK – *Latvijas vietvārdu vārdnīcas kartotēka*, Glābājas LU Latviešu valodas institūtā.

Zemzare, Daina 1961, *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*, Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Anta TRUMPA

LU Latviešu valodas institūts

Kalpaka bulvāris 4

LV-1050 Rīga

Latvia

[antat@latnet.lv]